

EIŽ PROGRAM DODJELE STIPENDIJA
POTPORA ZA ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD

EKOFEMINIZAM I DUHOVNOST – ŠTA NAS POKREĆE?

mr. sc. Ana Vujković Šakanović

Biografija

Ana Vujković Šakanović¹ rođena je u Šapcu 1993. godine. Osnovne studije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Odsek za istoriju) završila je 2016. godine kao najbolja u svojoj generaciji. Školovanje je nastavila na istom fakultetu gde je 2017. odbranila magistarski rad iz istorije na temu „Mačva u srednjem veku“. Iste godine započela je doktorske studije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Milice Kisić. Trenutno očekuje datum odbrane disertacije i sticanje titule doktora nauka. Tokom školovanja bila je dobitnica najviših priznanja i nagrada za izuzetan uspeh. Osvojila je prvo mesto na Republičkom takmičenju iz istorije, tri nagrade „Dositeja“ Ministarstva kulture, omladine i sporta za nadarene srednjoškolce, dekanovu nagradu za izuzetan uspeh tokom studiranja, stipendiju „Dositeja“ predviđenu za 800 najboljih studenata Republike Srbije i prvoplasirana je dobitnica stipendije za doktorande u kategoriji humanističkih nauka koju dodeljuje Ministarstvo obrazovanja i nauke Republike Srbije. Učestvovala je na više regionalnih i međunarodnih konferencija, od čega posebno izdvaja tri konferencije Evropske akademije religija u Bolonji. Dobro se služi engleskim jezikom, te poznaje italijanski, latinski, staroslovenski i francuski jezik. Živi i radi u Tuzli.

---

¹ Rad je nastao u okviru Programa Ekumenske inicijative žena (EIŽ) za dodjelu potpora – stipendija za znanstveno istraživački rad (EFP 2022), a uz podršku mentorke prof. dr Jasmine Husanović Pehar, kojima se autorka ovom prilikom srdačno zahvaljuje na celokupnoj podršci tokom realizacije istraživanja i pisanja rada.

Apstrakt

Rad nastoji da pokaže relaciju između ekoaktivizma i duhovnosti. Naime, sprovedeno je istraživanje koje je obuhvatilo 10 intervju sa aktivistkinjama iz BiH koje se bave zaštitom životne sredine. Odgovori ispitanica različitog porekla i tradicija ukazuju na različite stepene duhovnosti kao faktora motivacije za zaštitu prirode koja je ugrožena delovanjem ljudi. Budući da je zasnovano na teoriji ekofeminizma, istraživanje ukazuje na visoku svest o podjarmljenosti prirode, prisutnu ne samo kod aktivistkinja, već i žena u lokalnim zajednicama u kojima deluju. Isti poriv karakteriše predstavnice različitih denominacija i religijskih opredeljenja i kao takav postaje faktor njihovog ujedinjenja i zajedničkog delovanja, što vodi ka zaključku da motivacija koja je proistekla iz duhovnosti u sebi sadrži izuzetnu snagu i potencijal za dalje delovanje.

Ključne reči: ekofeminizam, duhovnost, aktivizam, Bosna i Hercegovina, islam, pravoslavlje, *New Age*

Uvod

Predmet ovog rada jeste veza između ekofeminizma i duhovnosti. Kao ključni segment izdvaja se značaj *grassroots* aktivističkog promišljanja za razvoj ekofeminističke teologije i ekofeminizma uopšte, uz nastojanje da se osvetle motivi koji žene iz Bosne i Hercegovine podstiču na aktivističko delovanje u oblasti zaštite životne sredine. Motivacija uglavnom proizlazi iz njihove duhovnosti, a kao globalni primer takvog promišljanja može poslužiti knjiga Džejn Gudal (*Jane Goodall*) pod naslovom „Razlog za nadu – duhovno putovanje”². S tim u vezi, istraživanje se sprovodi u cilju razmatranja iskustava aktivistkinja u Bosni i Hercegovini, a poseban fokus postavljen je na korelaciju ekofeminizma i duhovnosti. Jedan od osnovnih zadataka jeste ukazivanje na snagu duhovnosti kao inicijatora promena u svetu, prevashodno u borbi protiv nepravde i siromaštva, ali i potlačenosti – kako žena, tako i prirode.

Kao naredni korak od teorije ka empirijskom istraživanju u sklopu ovog rada nameće se definisanje okvira duhovnosti u odnosu na aktivizam i u okviru njega, što se može postići razmatranjem brojnih primera iz čitavog sveta, potkrepljenih teorijskim postulatima duhovnosti. Za ovaj deo rada najbitnije je definisanje religioznosti unutar pojma duhovnosti, te postavljanje okvira duhovnosti kao bilo kog oblika ljudskog verovanja koje proizilazi iz unutrašnje potrebe neke osobe.

Drugi deo rada govori o pokretima i organizacijama u svetu koje, inspirisane određenim oblikom duhovnosti, utiču na značajne društvene promene na polju ekologije. Teorijski okvir čine, pre svega, ranija istraživanja Zilke Spahić Šiljak koja ističe da inicijative bazirane na veri, koje su pokretale sekularne nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini, mogu biti moćno oruđe dijaloga, mira i razvoja. Stoga, u radu se ispituje da li takav potencijal postoji i u slučaju ekofeminističkog aktivističkog delovanja. Nakon posebnog dela posvećenog detaljnom predstavljanju metodologije istraživanja i načina odabira ispitanica, rad prezentuje rezultate istraživanja dobijene na osnovu 10 intervjuua.

---

² Engl. *Reason for hope: a spiritual journey*.

Analitički deo rada najpre prikazuje poimanje prirode od strane ispitanica, kao i njihovu potrebu da se priroda zaštiti od moćnika, dok njihovi odgovori odišu primerima ekofeminističke teorije – implicira se delanje, tj. delatna teorija u praksi. Sledeći deo istraživanja tiče se duhovnosti koja kod određenog broja ispitanica direktno proizilazi iz njihovog subjektivnog doživljaja prirode. Na osnovu analize njihove percepcije uticaja duhovnosti na sopstveno bavljenje ekoaktivizmom, izdvojene su četiri kategorije aktivistkinja (navedene u nastavku, u delu sa rezultatima analize).

Analiza odgovora u svakoj od ovih kategorija čini zasebnu celinu u radu čiji značaj leži u pionirskom istraživanju motivacije ekoaktivistkinja, sagledavanju snage koju crpe iz sopstvene motivacije, odnosno duhovnosti, kao i potencijala takve motivacije za iniciranje daljih promena u Bosni i Hercegovini.

O ekofeminističkoj teologiji, aktivizmu, duhovnosti i religioznosti

Ekofeministička teologija vuče korene iz tri prethodno uspostavljene grane mišljenja i delovanja – ekologije, feminizma i teologije. Kao takva, ona istovremeno nudi kritičku perspektivu uloge religije u podjarmljivanju – kako žena, tako i prirode. Osim toga, daje i konstruktivne predloge za jasnije sagledavanje teološke misli i prakse, kako bi se iste transformisale ka oslobođenju i žena i prirode. Na taj način se, primenom multidisciplinarnog okvira, mogu steći znanja i uvidi koji će pomoći da se savladaju i transformišu vladajuće paradigme u teološkoj misli i praksi, a sve u cilju doprinošenja boljitku i očuvanju životne sredine, planete Zemlje, te ostvarivanju, zaštiti i unapređenju ženskih ljudskih prava (Warren, 1990; Ruether, 1996; Mercer, 2022).

Poput autorki i autora koji su već isticali i dovodili u vezu rimokatoličko vaspitanje i ekofeminističko delovanje jedne od najčuvenijih svetskih ekofeminističkih aktivistkinja, Vangari Muta Matai (*Wangari-Muta Matai*), dobitnice Nobelove nagrade za mir i osnivačice pokreta „Zeleni pojas”³ (Kristić, 2012, 224–226; Van Klinken, 2021), u ovom radu se polazi od toga da je potrebno detaljnije istražiti vezu između ekofeminističkog rada, duhovnosti i religioznosti, kao

---

³ Engl. *The Green Belt Movement*.

i da za takvo istraživanje ima osnova. Stoga, polazna teza ovog rada je sledeća: bez obzira na to da li se u svom životu oslanjaju na islamska ili hrišćanska verska učenja, odnosno da li se deklarišu kao aktivne, praktikujuće vernice, te da li su uopšte vernice u religijskom smislu, aktivistkinje u BiH podstaknute su na mir i suživot sa prirodom. Razlog za to predstavlja činjenica da je veza između onog duhovnog, verskog, i zaštite prirode uočena u hinduizmu – primer Vandane Šive (Tøllefsen, 2011, 89–95), domorodačkoj religiji Severne Amerike (Booth, Jacobs, 1990), hrišćanstvu – Džejn Gudal, Aruna Gnanadason (Goodall, 1999; Cloete, 2021), kao i u islamu – primer egipatske aktivistkinje Naval Amar (Ammar, 2010; Ali, 2014). Ukoliko su duhovnost i religioznost dokazani motiv aktivistkinja na afričkom, azijskom, severnoameričkom i evropskom kontinentu, proveravanje te hipoteze na prostoru Bosne i Hercegovine takođe je osnovano (ne samo u istraživačke, nego i političke, odnosno pomiriteljske svrhe), te bi tako, sledstveno jednom ranijem ispitivanju veze između aktivizma i islama u Bosni i Hercegovini (Spahić Šiljak, 2012, 221), pokazalo da različiti putevi duhovnosti u suštini vode ka istom plemenitom cilju – društvenoj brizi za najranjivije i javnom dobru uopšte.

Zapadna društva duhovnost i religioznost posmatraju u neraskidivoj uzajamnoj vezi. Duhovnost potiče od latinskog *spiritus*, što znači 'dah', u širem značenju i 'disanje', dakle nešto što telu daje životnu energiju. Postojanje ovog koncepta može se dokazati u istorijskim izvorima još od V veka. U današnje vreme najčešća asocijacija na duhovnost jesu istočne religije, ezoterija i *New Age* pokreti. Ipak, mnogi duhovnost poistovećuju sa pobožnošću, pa tako u protestantskoj teologiji nastoje te termine i njihovu povezanost održati živima. Postoji mnogo različitih definicija duhovnosti. Jedna od definicija glasi da je duhovnost uslovljena verom i odnosi se na sveobuhvatnu ljudsku egzistenciju pod konkretnim uslovima. Duhovnost se odnosi na područje ljudske egzistencije koja leži u onostranosti⁴ smeštenoj iza materijalnog koja životu pruža osećaj svrhe, smislenosti, povezanosti, intergriteta i nade. Za razliku od pojma religije, gde se radi o znanju, učenju ili metodici spritualnosti, duhovnost omogućuje iskustveni doživljaj apsolutne stvarnosti. Religioznost se odnosi na lično iskustvo pojedinca i njegovu sposobnost komunikacije sa bogom. Tako definisan pojam religioznosti deo je pojma duhovnosti jer se nalazi unutar

---

⁴ Pojam onostranost se u ovom radu koristi da objasni ono što je izvan materijalnog sveta, što je transcendentalno, što je izvan zakona fizike.

poimanja onostranog kod pojedinca. Sama duhovnost ne pripada formalno nijednoj religiji. Ona je zadovoljavanje potrebe koju svako ljudsko biće ima, poput pitanja o poreklu života, traganju za njegovim smislom, itd. Neodvojiva je od ljudske potrebe za zajedništvom s drugim i odnosi se na područje ljudske egzistencije koje leži u onostranosti, tj. onome što se nalazi iza materijalnog, oblika koji ličnom životu pojedinca daju osećaj smislenosti, povezanosti, integriteta i nade (Matanić, 1994, 15–24; Špehar, 2004, 155–163; Z. Leutar, I. Leutar, 2010, 81–83; Leutar, Leutar, Turčinović, 2013, 217).

Prema Jukiću (Jukić, 1991, 14), današnja duhovnost je izrazito nesvetovna, nepolitička i necrkvena. Sekularizacija je dovela do toga da klasična religioznost izgubi svoju tradicionalno dominantnu poziciju (Maksimović, 2020, 50). Novi, savremeni religijski senzibilitet objašnjava se posledicom individualizacije religije. Religija opstaje kao veoma značajna za pojedince, kao faktor koji oblikuje stavove i aktivnosti. Tako na osnovu obimnih empirijskih podataka Berger zaključuje da pojedinci, kao aktivni društveni akteri, sami redefinišu koncept religioznosti i na taj način odbacuju uvrežene interpretacije tradicionalne religijske zajednice (Berger, 2001, 443). Personalizovana religioznost se sastoji od „unutrašnjeg i individualizovanog stava prema svetom” (Bešić, 2014, 80) i zasniva se na izgradnji religijskog sveta na personalizovanoj duhovnoj ravni. Svaka vrsta verovanja jeste čovekova duboka potreba (Cvitković, 1996, 49) koja ne mora nužno biti uklopljena unutar određene verske zajednice i njenih obreda. Individualnost je, najposle, jedna od karakteristika modernosti.

Duhovnost u ovom radu podrazumeva identifikovanje iskustvenih doživljaja aktivistkinja koji se na osnovu iskaza ispitanica pronalaze u onostranom, nematerijalnom i motivaciju za svoje delovanje nalaze u metafizičkom. Duhovnost se prepoznaje kao podsticaj žena za bavljenje aktivizmom u oblasti zaštite životne sredine, zasnovan na njihovim ličnim, transcendentalnim uverenjima, bez obzira na to da li se ta uverenja zasnivaju na religijskim ili nekim drugim učenjima, ili su nastala spontano i intuitivno.

Društveni pokreti i ekofeminizam krajem XX veka

Teorijski okvir ekofeminizma počiva na promišljanju istorijsko-simboličke veze žena i prirode, i to kroz demonstriranje njihovog posebnog odnosa uslovljenog međusobnim preklapanjem sfera interesovanja feminizma i ekologije. Ovi međusobni uticaji proizilaze iz činjenice da je žena na samom dnu hijerarhijske lestvice, smeštena između muškarca i prirode. I na konceptualnom i na simboličkom nivou žene i priroda su degradirane u odnosu na muškarce i kulturu/društvo, što samo potvrđuje kako kroz binarne opozicije i dihotomije funkcionišu patrijarhalna moć prema ženama i neljudskoj prirodi. Ekofeministkinje su kao deo logike identifikovale patrijarhalne dominacije – uništavanje prirode i potčinjenost žena. Stoga se smatra da je potrebno *žensko iskustvo* koje žene čini bliskijim i međusobno povezanijim sa neljudskim bićima, ekološkim procesima i sistemima, u odnosu na muškarce koji nemaju ovakva iskustva (Shiva, 1989, 1989, 4–5; Galić, 2021, 66). Ovo iskustvo obuhvata sve koji su u sistemu patrijarhata potčinjeni: pripadnice ženskog pola, LGBTQ+ populacije, osobe sa invaliditetom, nebinarne osobe, pripadnike nižih klasa i tome slično (Stone, 2004).

Novi društveni pokreti koji su se javili šezdesetih godina XX veka bili su vođeni idejom nove društvene duhovnosti i solidarnosti, naspram tehnokratske racionalnosti i principa ekonomske kompeticije i eksploatacije, kao i materijalizma. Mirovni, ekološki, ženski, novi religijski i drugi pokreti deluju u smeru osvajanja diskurzivnih i materijalnih prostora i odbrane sveta života kolonizovanih od sveta vlasti, zarad principa solidarnosti, mira, brige, jednakosti, slobode, oslobođenja, itd. (Pavlović, 2006, 121; Popov-Momčinović 2012, 102).

Politički život u SAD od osamdesetih godina pa nadalje karakterišu različiti oblici aktivističkog delovanja. Jedan važan i veliki aspekt čini aktivizam baziran na veri. Verske zajednice ulaze u ličnu sferu emotivnih i porodičnih odnosa, a javnim manifestovanjem svog učenja povezuju privatno sa javnim. Posebno je značajno to što organizacije bazirane na veri, poput „Luteranske sinodalne mreže za brigu o Zemlji”⁵, međunarodne organizacije „Stena”⁶,

---

⁵ Engl. *Lutheran Earthkeeping Network of the Synods*.

⁶ Engl. *A Rocha International*.

Pravoslavnog društva Preobraženja Gospodnjeg⁷ ili Zelenog tima žena Metodističke crkve⁸, prevazilaze klasne, rasne i druge podele. U opusu njihovog delovanja nalaze se borba protiv siromaštva i korporativne moći, javna bezbednost, zapošljavanje, kvalitetnije obrazovanje i zdravstvo, prava imigranata, ekologija. Primera radi, aktivnosti usmerene na borbu protiv toksičnog otpada pokreću čitave porodice i kanališu brojna lična nezadovoljstva, ona o kojima se razgovara u porodici, u javni manifest (Swarts, 2008, 49–65).

Tajvan je zemlja koja je početkom ovog veka doživela neslućeni ekonomski rast praćen ogromnim ekološkim problemima. U okviru budističke religijske zajednice osnivaju se samostalne organizacije gde dominiraju žene koje, zauzimajući duhovno-religijsku perspektivu, realizuju programe moralnog osveščivanja i konkretnog delovanja. Spomenute žene pozivaju na čišćenje uma i povezivanje srca u duhu ekologizma, čime se stupa u novi, sveti svet i uspostavljaju se prekinute organske veze. Ovakve aktivnosti menjaju čoveka i društvo na bolje – ne radi ovozemaljske koristi, već zarad višeg životnog i kosmičkog smisla. Podstaknute/i religijskim entuzijazmom, aktivistkinje i aktivisti menjaju i samu religiju (Wan-Li, 2003, 126–130). Istraživanja Zilke Spahić Šiljak (2015, 689) pokazala su da inicijative bazirane na veri, koje su pokretale sekularne nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini, mogu biti moćno oruđe dijaloga, mira i razvoja.

Metodologija istraživanja

Polazeći od pretpostavke da su aktivistkinje u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu religijskim ili sekularnim učenjima i vrednostima uslovljenu motivaciju za bavljenje aktivizmom, podstaknute na mir i suživot s prirodom, cilj ovog rada je da istraži iskustva aktivistkinja u Bosni i Hercegovini sa stanovišta odnosa njihove lične percepcije duhovnosti i ekofeminističkog angažmana. Istraživanje je istovremeno i interdisciplinarno (uz primenu feminističkog, psihološkog, etnografskog, teološkog i istoriografskog pristupa) i kvalitativno i zasniva se na kombinovanom metodu (analitička obrada podataka, komparativni pristup, polustrukturirani

---

⁷ Engl. *The Orthodox Fellowship of the Transfiguration*.

⁸ Engl. *United Methodist Women Green Team*.

intervju). Tehnika prikupljanja informacija za empirijski deo istraživanja bio je intervju (o kom će više reći biti kasnije u ovom delu rada).

Nakon odabira i iščitavanja relevantne literature, informacije za potrebe empirijskog dela istraživanja prikupljene su putem polustrukturiranih dubinskih intervju sa pitanjima otvorenog tipa. Jedinicu analize čine iskazi 10 aktivistkinja iz devet naselja⁹ i dva entiteta u Bosni i Hercegovini¹⁰, prikupljeni tokom ukupno 10 intervju.

Inicijalna namera po pitanju istraživačkog uzorka bila je da on obuhvati pripadnice dominantnih konfesija iz Bosne i Hercegovine. Istraživanje je rađeno na malom, prigodnom uzorku. Aktivistkinje su odabrane na osnovu njihovog prethodnog aktivističkog angažmana na polju ekologije i feminizma, uz pomoć informacija dostupnih na aktivističkoj platformi Ekofem BiH¹¹ i grupi Rijeke Bosne i Hercegovine „Budi promjena”.¹² Pripadnost jednoj od navedenih grupa bila je prvi od kriterijuma za izbor. Drugi kriterijum bio je starosni – u pitanju su žene starije od 18 godina. Treći kriterijum predstavljala je raznolikost zajednica iz kojih aktivistkinje dolaze, a konkretno raznolikost po pitanju aktivnosti i problema u zajednici. Pripadnice navedenih grupa kontaktirane su nasumično, putem Fejsbuka. Po započetoj konverzaciji, iste su pristajale na intervju ili, usled različitih razloga, odbijale da budu intervjuisane. Ispitanice su dobijale informacioni list i formular za pristanak na učešće u istraživanju, a nakon toga se dogovarao datum i vreme intervju.

Inicijalna pitanja postavljena svim ispitanicama bila su sledeća:

---

⁹ Grad Sarajevo, grad Tuzla, grad Zvornik, grad Bijeljina, grad Zenica, grad Prijedor, opština Foča, opština Kakanj, opština Maglaj.

¹⁰ Dva entiteta u Bosni i Hercegovini su Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine.

¹¹ Ekofem BiH je aktivistička platforma koja okuplja 16 nevladinih organizacija iz cele Bosne i Hercegovine, koje za cilj imaju promovisanje ekofeminističkih pravaca u aktivizmu kroz zajedničko delovanje i promišljanje. Platforma se sastaje uživo putem javnih skupova, ili onlajn, na radnim savetovanjima. Nevladine organizacije koje su članice ove platforme međusobno se potpomažu u borbi za očuvanje životne sredine i drugih podjaramljenih pripadnika i pripadnica patrijarhalnog društva.

¹² Rijeke Bosne i Hercegovine „Budi promjena” je onlajn grupa koja funkcioniše na Fejsbuku i na Instagramu. Grupa broji 59.000 članova. Ciljevi grupe su: Bosna bez smeća, biti deo rešenja, rad na promociji ekopotencijala Bosne i Hercegovine, pronalazak najboljih rešenja i podsticanje na društveni aktivizam, vršenje monitoringa u kontinuitetu. Iz ove grupe proistekle su brojne ekološke akcije koje su fotodokumentovane na grupi. Kroz različite aktivnosti pripadnici ove grupe nastoje podići ekološku svest stanovnica i stanovnika Bosne i Hercegovine.

- Kako biste opisali sebe od rođenja do sada?
- Kako biste opisali svoj dosadašnji aktivistički angažman?
- Kakva su vaša razmišljanja, refleksije i osećanja na opisane događaje?
- Da li je, po vašem mišljenju, važno da se poštuje priroda i ako jeste, zašto?
- Šta vas posebno nadahnjuje u aktivizmu?
- Imate li neki princip kojim se vodite u svom aktivističkom angažmanu i u životu uopšte?
- Odakle crpate snagu za svoje aktivnosti?
- Pripisujete li tu snagu nekoj višoj sili? Verujete li da postoji neka viša sila?

Dodatna pitanja u vezi sa duhovnošću, postavljena samo ispitanicama koje su potvrdno odgovorile na poslednje iz grupe inicijalnih pitanja, izgledaju ovako:

- Šta vas posebno inspiriše u duhovnosti? Šta biste izdvojili? Neku osobu, misao, knjigu, ili nešto treće? Postoji li više stvari koje vas inspirišu u duhovnosti, koji su vam uzori u duhovnosti?
- Šta je, po vama, grehota? Odakle vam te vrednosti? Kako pozicionirate greh u odnosu na prirodu?

Svih deset intervjua sprovedeno je u periodu od 22. 09. 2022. do 31. 10. 2022. Šest intervjua sprovedeno je uživo, suretom u mestu boravka ispitanica. Preostale četiri ispitanice intervjuisane su putem onlajn platformi *Zum*, *Viber* i *Fejsbuk*. Intervjui uživo su sprovedeni u prisustvu istraživačice i ispitanice (tj. bez prisustva trećih lica), zabeleženi su putem audio ili audio-video zapisa, uz prethodnu saglasnost ispitanica, nakon čega su snimci sačuvani u ličnoj arhivi autorke rada. Intervjuisanje ispitanica uživo vršeno je u kaficima, gde je buka drugih ljudi omogućavala privatnost, izuzev u jednom slučaju kada se intervjuisanje odvijalo u domu ispitanice koja je tom prilikom bila sama u prostoriji. Intervjui putem onlajn platformi bili su izvođeni bez prisustva trećeg lica kod ispitanice, dok se za prisustvo trećeg lica kod ispitanice isto ne može tvrditi. Tokom pomenutih razgovora snimljeno je ukupno 4 sata i 39 minuta materijala koji je korišćen kao građa za analitički deo istraživanja obuhvaćenog ovim radom.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja u ovom delu rada prikazani su najpre u odnosu na zastupljenost teorijskih osnova ekofeminizma u aktivističkom angažmanu ispitanica. Potom sledi deo o duhovnosti i religioznosti ispitanica kao delu motivacije za njihov ekofeministički aktivizam.

Na osnovu odgovora koje su ispitanice pružile sačinjen je kratak sažetak intervjua koji sadrži stav ispitanica i njihov odnos prema duhovnosti:

- Ispitanica 1 – kaže da je religiozna muslimanka, ističe da ju je majka učila o značaju prirode, a posebno da je greh naškoditi prirodi.
- Ispitanica 2 – smatra da nije duhovna osoba, ali navodi da je priroda odmara i da je u stanju da se izdvoji od grupe i posmatra prirodu i da joj reka nosi sve brige i sve negativnosti. Za sebe ističe da je veoma racionalna.
- Ispitanica 3 – ističe da poštuje ljude koji u prirodi vide duhovnost, ali ona je racionalna i vodi se isključivo razumom.
- Ispitanica 4 – osoba je koja se oslanja na tradiciju. Iako kaže da vodi poreklo iz srpske pravoslavne porodice, u kakvu se i sama svrstava, smatra da nije duhovna osoba. Kao glavni podstrek na aktivizam navodi porodicu, odnosno svoju decu i muža, kako bi njima stvorila bolju budućnost i uslove da ostanu u ovoj zemlji.
- Ispitanica 5 – navodi da je duhovna i religiozna osoba koja svoje uzore nalazi u ruskoj pravoslavnoj literaturi, pripadnica Svetosavske omladinske zajednice, smatra da je vera pokreće i daje joj snagu.
- Ispitanica 6 – ne smatra sebe duhovnom, ni religioznom osobom. Ističe da ne veruje u Boga. Svoj odnos prema prirodi izgradila je na temelju rada u udruženju koje je vodio njen ujak.
- Ispitanica 7 – na samom početku intervjua ističe da je religiozna, muslimanka koja crpi svoju energiju od Boga. Njena percepcija prirode u potpunosti je nadahnuta duhovnošću.

- Ispitanica 8 – ispitanica koja dolazi iz muslimanske tradicionalne porodice, ali je svoju duhovnost našla u meditacijama; u prirodi vidi duhovnost, smatra da smo svi jedno.
- Ispitanica 9 – voli prirodu, ljubav je inspiriše da se bori za zaštitu prirode. Smatra da je Bosna i Hercegovina specifična i da ima tri naroda, te da se o svojoj religiji ne govori pred pripadnicima druge religije jer je to osjetljivo pitanje. Na samom kraju intervjua navodi da veruje u Boga, mada ostavlja utisak da se nije u potpunosti opustila tokom intervjua.
- Ispitanica 10 – dolazi iz rimokatoličke tradicije, ali ne ide u crkvu. Smatra da Bogu ne trebaju građevine, da naš DNK ide nazad u svemir kada umremo. Bavi se meditacijama i jogom i redovno prati seminare reikija.

Teorijska osnova aktivizma ispitanica

Teorijski iskazi poznatih ekofeminističkih i feminističkih filozofkinja zastupljeni su u stavovima ispitanica:

Položaj žena sličan je prirodi, pogotovo na našem Balkanu. Naravno, svakako, ja ovo moram vezati sa svojim psima: da je njima lijepo, ondje mora biti čisto. Nema prirode i nije lijepo. A sad vezano za ženu, ja sam odrasla na selu i znam kako žene, kako su živjele i danas, nažalost, nemoćne su išta reći. Isto kao ono jadno drvo što stoji tamo i kao jadni psi, ili sve ostale životinje. Tako da se to može jako dobro povezati, da su na istom mjestu... (Ispitanica 8)

Uprkos tome što ova ispitanica nije pohađala specifične edukacije o teorijskim postavkama ekofeminizma, a njeno glavno polje aktivističkog delovanja čini borba za zaštitu životinja, njen iskaz odražava teorijsku potporu. Dugo se čovekom smatrao samo muškarac belac, dok žena uopšte nije smatrana ljudskim bićem jer je istovremeno smatrana ženom i životinjom. Kada se nešto smatra neljudskim, ono se ne mora uzimati za ozbiljno, te se može zloupotrebljavati i zlostavljati (Arbogast, 2002, 10–13). Žene su solidarnost sa potlačenim životinjama pokazivale i za vreme prvog talasa feminizma, a primer za to su pripadnice britanskog antivivisekcijskog

pokreta (Hopley, 1998, 2). U Americi su tek 1874. godine izjednačena prava dece sa pravima životinja. Do tada deca nisu imala društvo za zaštitu, te su njihova prava bila u lošijem položaju od prava životinja (Pearson 2011, 12).

Ispitanica 10, koja je edukovana na polju ekofeminizma, u njemu vidi logičan nastavak patrijarhata. Po njenom mišljenju, ekofeminizam nudi postepeni izlaz iz patrijarhata. Oslanjajući se na postulate patrijarhalnog društva, on ga urušava, ojačavajući snagu ženama u onim aspektima u kojima im je donekle priznata ekspertiza i u okviru postojećeg sistema poput zdravlja, brige o porodici, brige o prirodi. Ispitanica 10 je najpre govorila o edukacijama na temu (ne)propisnog odlaganja plastičnog otpada koje je sa svojim udruženjem sprovodila po mesnim zajednicama u severoistočnoj Bosni, ističući da su se te edukacije bolje „primile” kod žena. Na pitanje zašto misli da je to slučaj, ona odgovara:

To je opet vezano za patrijarhat. Žene su te koje su odgovorne za porodicu, najodgovornije za zdravlje porodice. Nekada im je to nametnuto, ali nekada to i one same prihvate. To je isto dio patrijarhata, jer ona sebe smatra odgovornom da bi njeno dijete bilo zdravo, ona mora da se bori za dalje. Odgovornost za porodicu je više, naročito u tim seoskim sredinama, najvećim dijelom je pala na žene. Muškarci odoše na posao, sve ostalo oko kuće ostaje na ženi i ona je prinuđena da se bori i da bude više involvirana u sve to. Voda recimo, evo vidjeli ste, sve ove proteste, najviše žena. Znači, ona je u to unešena, ona mora da obezbjedi i čistu vodu i da se napravi ručak na čistoj vodi i jelo i opere i sve. Muškarci odoše na posao i nekako, u patrijarhalnim sistemima, oni smatraju da su oni svoj dio obavili. Ne kažem da su skroz isključeni, ali ako gledamo brojčano, onda su tu žene odgovornije, puno ih je više i puno su aktivnije u tom dijelu. Zaista, ekofeminizam je pokret koji, ja smatram, može da napravi dosta dobrog posla. (Ispitanica 10)

Stav da su žene prijemčivije za edukacije i sadržaje koji se tiču ekofeminizma zastupljen je i u iskazima ostalih aktivistkinja koje svoju inspiraciju za delovanje crpe iz želje za očuvanjem zdravlja svoje dece i za boljim uslovima za njihovu budućnost:

Ja imam (...) djece i ja sve radim da objasnim ljudima da bez obzira koliko moćan automobil imaju i koliko vam je težak račun, vi dišete ovaj zrak sarajevski i kad se vozite po našim cestama i po smeću i saplićete o pseću kakicu, mi smo svi siromašni. Ja ne želim da moja djeca odrastaju kao da je to normalno, jer to nije normalno. Pogotovo sam osjetljiva na sve te probleme koji utiču na djecu, tako da mi je jako žao da moja djeca, svačija djeca vrlo ružno govore o zemlji u kojoj su se rodila. Jedva čekaju da pobjegnu iz nje, tako da sve skupa to rezultira jednim revoltom da zaista pokušas da nešto napraviš. (Ispitanica 3)

Ja sam ljubitelj prirode, vjerovatno jer vučem korene sa sela, nisam iz nekog aristokratskog dvora, nego kao i svi drugi ovdje, babe i djede su živjele na selu i prosto sam razvila osjećaj prema prirodi da je treba štititi. Ko god je išao na selo, boravio s babama i djedama vidio je koliko treba ulagati u jednu livadu i da i ona vraća. To očuvanje prirode mi je beskrajno važno, prosto imam djecu i ja vidim kao kataklizmu ako ne čuvamo prirodu, mi uništavamo budućnost naše djece. Eto i tako da je u toj aktivističkoj borbi, pokušavam da nešto učinim za našu djecu, prosto nam je znanje i u društvu i u ovoj prirodi sve lošije, i ja svojoj djeci moram reći da idu odavde i onda kažem nije tako loše. Treba pokušati nešto promijeniti. (Ispitanica 4)

Duhovnost i religioznost kao deo motivacije za ekofeministički aktivizam

Analiza iskaza ispitanica ukazuje na četiri vrste odnosa aktivistkinja u Bosni i Hercegovini prema sopstvenoj duhovnosti kao faktoru motivacije za njihov aktivistički angažman na polju zaštite životne sredine. Prva vrsta odnosa je takva da one svoju motivaciju crpe iz duhovnosti koja se temelji na religioznosti, odnosno može se reći da je duhovnost locirana unutar postojećih religijskih modela i pripadnosti tradicionalnim religijama. Druga vrsta je ona u kojoj aktivistkinje svoju motivaciju crpe iz duhovnosti koja se ne može kategorizovati pomoću postojećih religijskih modela. Treću kategoriju oličavaju one koje za sebe smatraju da su religiozne, ali ne i duhovne, te da svoju motivaciju za aktivizam ne crpe iz duhovnosti. Četvrtu grupu čine aktivistkinje koje

ne smatraju da svoju motivaciju crpe iz duhovnosti. Prikaz i analiza odlika navedenih vrsta odnosa aktivistkinja prema sopstvenoj duhovnosti slede u nastavku.

Duhovnost unutar postojećih religijskih modela

Četiri ispitanice (1, 7, 5 i 9) smatraju da svoju motivaciju crpe iz duhovnosti koja se temelji na religioznosti.¹³ Ispitanica 7 jasno prepoznaje duhovnost kao pokretač za bavljenje ekološkim aktivizmom, te navodi:

Osvrnuću se to na aspekt vjere. Ja sam muslimanka i naša vjera kaže, islam je takva vjera koja kaže, čistoća je pola vjere, znači konkretno, decidno, to je odgovor. Znači, čistoća je pola vjere, a šta je čistoća? Mi moramo biti čisti prema prirodi, ne bacati, ne zagađivati, ne činiti ništa što nije čistoća. Ja se vodim prije svega tim, zadnji Poslanik na ovom svijetu, po knjizi po kojoj se ja vodim, konstantno je govorio o čistoći. Mi kada uzmemo, i on je moj najveći uzor, iskreno da vam kažem, najviše citata takođe ima o čistoći o kojoj govorim, gdje svaki evo, vjernik, musliman, kada bi se držao svoje vjere, on se mora 5 puta dnevno tjelesno očistiti, gdje za svakih 5 dnevnih molitvi, odnosno namaza on mora uzeti abdest. E sad, postavlja se pitanje, uzeti abdest? Da bi uzeli abdest i klanjali namaz, morate imati čistu vodu. Čisto mjesto gdje će se klanjati. To je jako bitno. E sad, što se tiče vode, nedavno moja istraživanja su pokazala da kada bi prošetali rekom Bosnom, pa nadalje, uz rijeke Bosne i Hercegovine, vrlo je malo mesta gdje bi čovjek mogao da stane i da abdestuje. Zašto? Zato što voda nije čista i šta nam to govori? Kad bi se ljudi držali svake vjere, evo reći ću i muslimani i pravoslavci i kršćani, zaista i Biblija i Kuran i druge knjige govore o čistoći. Kada bi se svi mi držali te čistoće koje

---

¹³ Uprkos tome što ispitanica 9 navodi da veruje u Boga, zbog svoje zatvorenosti prilikom razgovora o ovoj temi nije sasvim jasno da li je njeno poimanje boga unutar jasno određenih religijskih pogleda na svet, ili je u pitanju drugačije poimanje boga. Na osnovu kulturološko-religijskih odrednica etničke pripadnosti u Bosni i Hercegovini, ispitanica 9 se može smatrati jednom od tri konfesije obuhvaćene ovim istraživanjem, te se stoga može svrstati u ovu grupu ispitanica. Ipak, ona nije iznela dalje informacije u vezi sa sopstvenom religijskom pripadanošću, niti duhovnošću uopšte.

nam vjera nalaže, mi bi zaista bili jedni dobri ljudi, čisti, gdje bi bili primjer i drugima, ljudima koji zaista ne gledaju u tom aspektu i gdje se ne vode tim. (Ispitanica 7)

Jedno od osnovnih načela koje ona crpi iz svoje religije je princip čistoće. Ona se kao aktivistkinja bori protiv nepropisnog odlaganja otpada, naročito u prirodi, i svojim primerom nastoji da to podrži. Potporu za ovakvo vladanje (Ali, 2014, 111) muslimanski vernici mogu naći i u islamskom pravu koje zabranjuje otpad (*tabzir*) i pokvarenost na zemlji (*fasad fi al-ardh*). Ipak, ona svoju motivaciju crpi direktno iz Kurana i navodi da joj je uzor i nadahnuće Poslanik koji je „konstantno govorio o čistoći”. Njena motivacija je i u želji da bude korisna zajednici, a to pronalazi u narativu da je čovek božji namesnik na zemlji, za šta takođe navodi:

Sve što radim radim srčano, iskreno. Većina ljudi kad me pitaju, šta mene tu motiviše, mene motiviše pa jednostavno sama činjenica da ja to kad uradim nahranim svoju dušu. To je ono da ti kao dijete usadiš u sebe da je jako dobro biti koristan zajednici. Jednom davno je jedan mudrac rekao da je zaista čovjek namjesnik božji na zemlji, u smislu da treba da sve ono što radi, da će odgovarati za to. (Ispitanica 7)

Ispitanica 7 na pozitivan i motivišući način percipira tvrdnju svih abrahamskih religija: da je čovek poslat od Boga da upravlja Zemljom i da njome gospodari. Umesto upravljanja Zemljom, fokus vernika je često na gospodarenju njome, te se umesto savesnog odnošenja prema prirodi primećuje samobitnost i usmerenost na sopstvene potrebe i želje. Ispitanica 5 o tome govori na sledeći način:

Priroda traži svoje i postoji nešto što vi treba da ispoštujete da bi vam ona dala vazduh, ili da bi vam dala rijeku. Postali smo sebični, samo mislimo na svoje potrebe, previše mislimo da smo bogom dani, mi smo taj narod, mi smo ta karika koju Bog voli više nego ostalo, a u stvari nam je Bog dao sve usklađeno. Što ljudi bježe sve više na sela? Zato što u gradu više ne možete ni da dišete. Nećemo uzimati kakav je zrak ovakav ili onakav, ali sve su to ljudi proizvjeli, nije to došlo samo od sebe. Ja ću krenuti od sebe: ja sam kriva, ja upalim to moje auto, ja koristim električnu energiju koju mi je proizvela hidroelektrana

koja mi je uzela rijeku. Nemamo tu odgovornost prema sebi, prema prirodi, prema svima. Ne shvatamo koja je naša uloga u svemu tome, koliko mi utičemo na to. Smatram da smo svi povezani. Smatram da se mnogo loše ophodimo, ta sebičnost naša, da mi budemo najbolji, najveći, da smo mi ti koji smo bogom dani. (Ispitanica 5)

Fotografija br. 1: Natpis u rodnom mestu ispitanice 5

Ovakvo stanovište potkrepljuju istraživanja koja govore o ljudskoj samocentričnosti i polarizovanosti čoveka naspram prirode (Hiebert, 1996, 14; Barkassy, 2019, 5). Ispitanica 1 na pitanje da li svoju snagu pripisuje nekoj višoj sili odgovara sledeće:

Ja mislim da u detinjstvu od 10. godine, to me najviše i vuklo, te molitve su mi davale snagu. Ali vremenom, kako odrastaš, ne ideš ti od toga, samo shvatiš drugačije neke stvari. Shvatiš da ukoliko ti živiš svoj život, pokušavaš da živiš pošteno, pokušavaš da budeš empatičan, s razumijevanjem prema drugim ljudima, moliš se. Ne znači da moraš da budeš u crkvi svake nedjelje, ali ako ja imam potrebu u po srijede da idem, ja ću otići u pola srijede. Ne mora niko da me vidi, ne moram da budem svima na očima da bi oni mene vidjeli da sam tu, ali definitivno, moj anđeo čuvar je uvijek bio uz mene. To znam i osjećam. (Ispitanica 5)

Komentar Ispitanice 5 na natpis u njenom rodnom mestu kako „*ima i ovdje* (u mestu odakle je, op. aut.), *nešto dobro*” svedoči o kolektivnom pesimizmu u vezi sa položajem prirode. Ovakvu vrstu pesimizma ispoljilo je osam od deset ispitanica, ali važno je naglasiti da, uprkos tome, one nalaze snagu da se i dalje angažuju oko očuvanja prirode i zdrave životne sredine.

Duhovnost izvan postojećih religijskih modela

Među ispitanice koje smatraju da svoju motivaciju crpe iz duhovnosti koja se ne može podvesti pod postojeće religijske modele spadaju dve osobe (8 i 10). Njihova duhovnost najpribližnija je okvirima raznih pokreta Novog doba¹⁴. Usled brojnosti i raznolikosti tih pokreta, ne može se govoriti o jednom modelu u koji se mogu ubrojati stavovi ispitanica izneseni u daljem tekstu. Međutim, u njihovim iskazima navedene su neke prepoznatljive odlike praktikovanja ovakvog vida duhovnosti, poput meditacije i joge.

Ispitanica 8 je u priči o svom odnosu prema prirodi spomenula i meditaciju kojom se ranije bavila, te da je šetnja prirodom ispunjava jednako kao i meditativne seanse koje je redovno praktikovala dok je živela u Nemačkoj. Tom prilikom navodi:

Osjećam se najljepše na svijetu. Pogotovo na ovom dijelu gdje rijeka teče. U Evropi imaju te meditacije neke gdje su svi u tim meditacijama. Dobre su te meditacije i onda kad ja odem na Bukovicu, ona rijeka teče, šuma, ptice se čuju, nema te meditacije nigdje takve. Ljudi sa kaseta, sa televizija, a mi imamo tu meditaciju uživo i naravno da se čovjek osjeća (najlepše na svetu op. aut.). Ja siđem u grad, samo ako nešto moram raditi i više sam u šumi i najljepše se na svijetu osjećam, a pogotovu ova naša priroda ovakva. Njemačka naravno da ima lijepu prirodu, ali je to uređeno malo, a ovaj dio je uopšte nedirnut, neuređen i onakav kakav jeste. Ne prođu dva dana da ja ne odem u šumu.
(Ispitanica 8)

---

¹⁴ Engl. *New Age*.

Na pitanje da li meditaciju smatra vidom duhovnosti odgovara potvrdno i pojašnjava:

Meni je stvarno pomogla ta meditacija, što se tiče. Isto kao kad se vratim iz prirode: baš mi je u duši lijepo i nema nikakvog opterećenja, slobodna, čini mi se mogla bih poletit. Tako da su i taj vid meditacije kad sam je nekad i u Njemačkoj radila, pokušavala, kad čovjek zamisli uvijek zamisli more, al ja sam uvijek rijeku i brdo. Ja odem na more, al se uvijek osjećam ljepše uz rijeku i u šumi. Tako da je to pomoć ljudima, ne trebaju se oni skoncentrisati na to, samo da se opuste i ništa im drugo ne treba, to dođe samo (opuštanje op. aut). (Ispitanica 8)

Uprkos tome što svoju duhovnost vidi u meditaciji, ona istovremeno razlikuje duhovnost od verovanja u boga, što se uočava u odgovoru na pitanje da li svoju snagu crpi iz neke više sile:

Što se tiče neke veće sile, kao što sam nekad vjerovala u Boga, to ne vjerujem. Jednostavno tome je doprinijeo način života i ljudi. Što se tiče te vjere, ne vjerujem. A da imaju neke sile koje mogu pogoditi, vjerujem. Ima ta sila, nevrijeme, zemljotres, pa sila je. (Ispitanica 8)

Na osnovu razgovora sa ovom ispitanicom pre, tokom i nakon samog intervjua može se zaključiti da je Ispitanica 8 postojanje boga izjednačila sa njegovim poimanjem unutar tradicionalne religijske zajednice i konteksta u kome je odrasla. Takvo poimanje boga nije više nešto u čemu ona pronalazi sebe i svoju duhovnost. To je jedan od razloga njenog odbacivanja koncepta više sile jer se on, omeđen religijskim okvirima, ne uklapa u duhovnost pojmljenu putem meditiranja u prirodi. Ispitanica 10 snagu za svoje aktivnosti crpi iz praktikovanje joge. Upitana o tome da li uz jogu praktikuje i meditaciju, ona pojašnjava svoje rituale:

I meditaciju, da, i kad iz drugih nevladinih organizacija organizuju reiki, ja odem i prakticiram to, jer smatram da ja još iz tog dijela nisam dovoljno naučila. A i nisam, jer ja volim da ustanem rano i da u miru, ničim ometana volim da odradim jogu, da onda meditiram, da onda pravim sebi plan, polako, smireno, ono što ja nisam tokom dana, to

sam ujutro, da ja to sebi ljepo isplaniram i udarim dobre temelje, da uspijem da ostvarim.
(Ispitanica 10)

Na pitanje da li vidi duhovnost u tim svojim ritualima, Ispitanica 10 odgovara sledeće:

Vidim, smatram da energija koju dobijamo iz svemira, zatim, naš DNK za koji sam pročitala, to je fluid, koji je, najnovija istraživanja kažu, dug 500.000.000 km, ja sam to nekoliko puta čitala, da bi se uvjerila da sam ispravno pročitala i kad čovjek umre, to su najnovija istraživanja, da taj fluid ode u svemir, i to je moje vjerovanje. Materija ne može da propadne, propada tijelo, ali taj tvoj DNK ode u svemir. Ja vjerujem da postoji i neka sudbina. U nekim momentima kad sam bila jako pritešnjena problemima i svim, ja sam, dobijala sam nekakvu pomoć, a da ja nisam ništa uradila. I vjerujem u sudbinu. Nisam... Ne posjećujem crkvu i to. Smatram da taj Stvoritelj, taj Bog je to, možemo ga nazvati, da njemu ne trebaju kuće koje čovjek gradi i koje najčešće gradeć i radeć, skrnavi tog Boga. Ja nisam pristalica toga. Ja to na svoj način doživljam, time što smatram da sam ja stvorena da pravim dobro, da nekad kad sam zločesta, da samu sebe postidim, posramim, da smatram da svaki čovjek je stvoren da stvara dobro, a ne zlo. To je nekakva moja, ne kažem da ja stvaram sve dobro, ali kad učinim nešto što nije dobro, ja samu sebe postidim. Ja tako doživljam tog Boga i tog Stvoritelja i tu neku cirkulirajuću energiju i sve to što je oko nas. Onaj ko širi dobro, on i doživljava dobro. Onaj ko širi duhovnost takve vrste, on uživa. (Ispitanica 10)

Upitana o tome kakav je njen odnos prema prirodi, Ispitanica 10 daje odgovor:

Kad si u prirodi, kad si u šumi, kad si umoran, kako da svojim dlanovima zagrliš drvo, da dobijaš energiju, da disanje koje kroz jogu razvijam, ja svaki svoj odlazak u prirodu iskoristim da svoja pluća pročistim, da kao da napravim jedno pospremanje u sebi i svaki svoj slobodni trenutak ja volim da provedem tamo. (Ispitanica 10)

Religioznost kao deo tradicije uz negiranje duhovnosti kao aktivističke motivacije

Aktivistkinja koja navodi da poštuje tradiciju svog naroda, ali da u svojim aktivnostima ne vidi uticaj neke više sile, podvlači kako ne veruje da dobro uvek pobeđuje (Ispitanica 4). U daljem razgovoru ona ističe svoj pravoslavni identitet, ali i to da ga ne smatra pokretačem i motivatorom za borbu protiv nepravde. Kao svoju motivaciju ona ističe svoju porodicu, muža, decu i prijateljstvo. Ovakvo poimanje religioznosti zaista je interesantno i do sada neuočeno u istraživanjima koja se tiču duhovnosti na ovim prostorima (Z. Leutar, I. Leutar, J. Turčinović, 2013). Konkretno, Ispitanica 4 navodi:

Pa ne znam, iz jedne sam obične porodice. Mi smo Srbi pravoslavci, ovaj. Ono, ne neki vjernici, prosto, tu tradiciju prosto poštujemo i imam to, onako prema prošlosti, prema precima imam neko poštovanje i prema njihovim nekim djelima. (Ispitanica 4)

U daljem toku intervjua govori da u višu silu, zbog koje dobro uvek pobeđuje zlo, ne veruje:

Ne, to ne, da ima Boga, ne znam da li da vjerujem. U životu se dešavaju, daleko je život od bajki, od onoga da pobjeđuje uvijek dobro i istina. (Ispitanica 4)

Ispitanica 4 negira da veruje u višu silu i govori:

Ne, ne, nemam takve ideje, nekad se desi, možda kad uđete u taj aktivizam, u tu priču, djeluje nemoguće, ja mala obična, uđem u borbu protiv najmoćnijeg čovjeka ovde i to sve djeluje kao neravnopravna borba, ali imam ja to neko vjerovanje da sreća ponekad i prati hrabre. Nekad se otvori nešto, treba prosto pokušati, ne treba ono, kad samo sagledate mogućnosti, osudili biste sami sebe na neuspjeh i odustali, ali kad se krene, onda se otvaraju mogućnosti. Tu, ako to možemo nazvati višom silom, to da, ali ništa drugo. (Ispitanica 4)

Ona kao glavnu motivaciju navodi:

Vjerujte da nisam znala o malim hidroelektranama mnogo i koliku štetu čine i pojedincima i društvu uopšte, dok to nije dobilo ličnu notu, dok nije moj prijatelj, to što sam iz takve porodice i što imam posebne osjećaje za prijatelje, osjetim da je prijatelj ugrožen i ne mogu da se pravim luda. (Ispitanica 4)

Ono što je Ispitanica 4 izdvojila kao svoju motivaciju jeste borba za zaštitu prirode kroz zaštitu prava najbližih, prijatelja. Taj osećaj za zaštitu prijatelja navodi da je ponela iz porodice i, u tom smislu, njena odluka da se bavi aktivizmom počiva i na tradiciji.

Sličnu opservaciju, ali usmerenu ka drugim vernicima tradicionalnih religija u Bosni i Hercegovini, iznosi i Ispitanica 1, pripadnica muslimanske veroispovesti:

Ja sam isto muslimanka, i onda vjerujem da i to ima velik faktor, iako ja opet mislim da opet, zbog straha prema Bogu i poštovanja nekih vrijednosti, mi ćemo postupati i tako dalje. (...) U nekim trenucima u životu mi je bilo jako važno, vidjela sam to kroz svoju mamu također, ali ne dozvoljavam da me sad ograničava. Mada ja mislim da je u Bosni i Hercegovini to mnogo više dio tradicije, nego zaista vjere. Ne želim da sudim, ali produhovljenost istinska je nešto mnogo više i veći neki nivo.

Kada se uzmu u obzir izjave Ispitanica 4 i 1, jedna direktno, druga indirektno, uočava se zajednički stav da je religija deo tradicije, da kao takva nije motivacija za aktivizam u zajednici, naročito u slučaju Ispitanice 4. U slučaju Ispitanice 1, duhovnost je prepoznata kao deo motivacije za bavljenje aktivizmom i to kao *velik faktor*, ali do momenta dokle vera ne ograničava njeno bavljenje aktivizmom. Ona svoje mišljenje o tradiciji izražava kao opservaciju drugih vernika (misleći prvenstveno na muslimane, a onda i na ostale).

Kao svoj glavni pokretač Ispitanica 1 navodi borbu za pravdu:

Ja sam odmalena uvijek reagovala na nepravdu i bilo da je ona prema meni, ili prema drugima. (...) Ja sam u porodici tako imala, moja mama je nevjerovatno pravedna, ali je velika suprotnost od mene, nije neko ko će se konfrontirati sa ljudima, ako vidi nešto. Znala

je reagovati isto na nepravdu, ali kroz njene priče, kroz taj njen život, onda vidiš. Recimo ja sam još kao djevojčica imala potrebu da nju branim u nekim situacijama, prema njenoj porodici sve. Kombinacija porodice i životnih okolnosti koje su me navele da vidim da mi nismo nažalost svi jednaki, ne pred pravom, nego druge su nam životne pozicije, neko je iz privilegovanije, neko nije. (Ispitanica 1)

U toku intervjua, ona se vraća na promišljanja o duhovnosti i dublje definiše svoj odnos prema Bogu:

Al ja stvarno mislim, da nastavim ono s početka, zašto vjerujem da mora postojati nešto posle ovog je, ja stvarno mislim da mene Bog nije bez veze ovakvu stvorio, postoji razlog što sam ja sad u ovom vremenu rođena i ovakva i što sam ovakva sa svim svojim manama kojih ima mnogo i ja mislim zaista da je to moja uloga. I ponovo ću se vratiti na onaj početak, ja mislim da bih izgubila sebe da to ne pružam i ja imam srećom dosta prijatelja svojih koji su kao ja iz različitih malih sredina u BiH koji su mi jako bliski prijatelji i dijelimo jako puno stvari i ličnih i ostalih. Mislim da me to drži tu gdje jesam. Teško je čovjeku kad je sam. Jako je teško. (Ispitanica 1)

Stoga, Ispitanica 1 pripada duhovnosti unutar postojećih religijskih modela, premda njena izjava prema drugim vernicima religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini podupire poziciju Ispitanice 4.

Negiranje religioznosti i duhovnosti kao aktivističke motivacije

Ispitanice 2, 3 i 6 svrstavaju se među one koje ne smatraju da svoju motivaciju za bavljenje aktivizmom crpe iz duhovnosti. Sve tri smatraju za sebe da su izuzetno racionalne i negiraju bilo kakvu duhovnost. Međutim, jedna od njih pri opisivanju subjektivnog doživljaja prirode navodi sledeće:

Jedino me priroda u ovom ludom vremenu opušta. Nalazim neko smirenje. Obično ljude koji tako dugo šetaju pored rijeke, i u prirodi, zovemo nekakvim osobenjacima, ali ja zapravo energiju crpim iz prirode. Ja zapravo kad sam najumornija, recimo na poslu, kad su mi stresovi zbog brojnih izvještaja, prepreka na koje nailazimo, ja odem u prirodu i volim da radim u prirodi. Ono u vrtu, da smiruje, mene zaista smiruje. Ja ne znam to objasniti, ali kad vidim da nešto nije tu u redu ja pitam može li se tu pomoći i naravno pomazem. Nešto jače od mene. (Ispitanica 2)

Ova ispitanica svoju povezanost sa prirodom objašnjava i tako što bi „filozofski mogla razmišljati o rijekama koje odnose sve prljavo, recimo, pa na neki način pročišćuju”.

Na osnovu njenog iskaza može se zaključiti da ona ipak u prenesenom smislu govori o duhovnosti u širem smislu – kao oznaci duhovne dimenzije čoveka po kojoj je on slobodan, te je stoga po duhu, moralan, odgovoran, pa i religiozan (Coulter, 2001; Ivančić, 2008, 7–8; Leutar, Leutar, Turčinović, 2013, 216). Međutim, ispitanica duhovnost ne prepoznaje kao takvu i u daljem toku intervjua navodi da ona nije duhovna osoba. Uprkos tome, iz njenih odgovora nedvosmisleno se uočava stav da njena „nepercipirana” (ali od strane istraživačice uočena) duhovnost donosi boljitak, bez obzira na svesnost ispitanice o prisutnosti iste. Sličan stav primećuje se i u iskazu Ispitanice 7. Budući vernica, ona pritom ne govori o sebi, nego o poznaniku koji sebe doživljava kao ateistu sa čijim se stavom u vezi odnosa prema prirodi, suštinski gotovo panteističkim, i sama slaže:

Postoje ljudi koji su ateisti. Naravno ne možemo mi... Ja ako sam vjernik, to je moj odabir, moj izbor, al' postoje ljudi koji ne vjeruju i smatraju da je priroda to što nas pokreće. I ja i te ljude razumijem i ako ih i priroda pokreće. Nedavno sam isto razgovarala sa ateistom: ako je priroda ta koja te pokreće, i zalažeš se za to da je ona živa materija, Majka priroda, kako kažu, Majka priroda ti ne šalje signale da je zagađuješ ni u kom obliku. Čak od tebe traži da joj daš ono što ona tebi daje, ljepotu stvaranja, ljepotu čiste rijeke, čiste šume, zelenila. (Ispitanica 7)

Osobe koje negiraju bilo kakvu duhovnost i sebe percipiraju kao ateistkinje, iako su svrstane u istu kategoriju, mogu se dalje različito potkategorizovati. Ispitanica 2, za razliku od druge dve, posebno ističe i uočava svoju vezu sa prirodom. Ta veza nije lako opisiva racionalnim, što je ujedno i kredo koji Ispitanica 2 ističe i može se podvesti pod kategoriju transcendentnog jer, kako kaže, filozofski – *voda nosi sve loše*. Druge dve ispitanice (Ispitanica 3 i Ispitanica 6) motivaciju za svoje aktivnosti pronalaze u porodici i brizi za porodicu, što obe i ističu.

Zaključak

Istraživanje ukazuje na to da postoji veza između ekofeminizma i duhovnosti na ličnom i aktivističkom polju i kao takva predstavlja izuzetan potencijal budućeg ekoaktivističkog delovanja i okupljanja. Takva veza uočena je nezavisno od religijske pripadnosti ispitanice, konteksta i tradicije iz koje dolazi. Ona postoji i kod duhovnosti koja se ne uklapa u uobičajene religijske okvire. Uočena duhovnost kod aktivistkinja je neodvojiva od njihovog aktivističkog delovanja i zapravo je faktor inspiracije za takvo delovanje. Nepravdu koju osećaju u ljudskom odnosu prema prirodi, aktivistkinje nastoje da otklone. Istovremeno, one u prirodi nalaze utehu i snagu za dalje delovanje. Ispitanice su tokom intervjuja o svojoj duhovnosti počinjale da govore na dva načina. Prvi način se može prejudicirati – odgovorom na pitanje vezano za duhovnost. Drugi način je kroz razgovor o prirodi koji ujedno dokazuje i visok stepen povezanosti duhovnosti i prirode, te njihovu neodvojivost u aktivističkom delovanju ispitanica. Istraživanje ove veze dalo bi dodatne odgovore o religijskom i duhovnom potencijalu uopšte, u organizovanom delovanju za očuvanje životne sredine. Jedan od načina za iskorišćavanje tog potencijala predstavlja delovanje kroz udruženja bazirana na veri, što potkrepljuju brojni pozitivni primeri navedeni u radu. Ipak, kroz dalja istraživanja mogao bi se osmisliti drugačiji model koji bi bolje odgovarao specifičnim okolnostima u Bosni i Hercegovini, gde bi se, bez obzira na denominaciju, religijsku pripadnost i duhovnu pozadinu, iskorišćavao taj potencijal kao faktor ne samo ekofeminističkog delovanja, već i povezivanja i izgradnje mira. Pokreti Novog doba pokazali su se kao snažna motivacija za bavljenje aktivizmom, poput sličnih pokreta u nizu ekološki prosvećenih i samoodrživih zajednica (npr. Aurovil u Indiji, Damanhur u Italiji, Fajndhorn u Škotskoj, Hot Springs u Arkanzasu u SAD i mnogih drugih). Ipak, duhovnost pokreta Novog doba prepoznatljivo odlikuje duhovnost

ekofeministkinja Bosne i Hercegovine obuhvaćenih istraživanjem koje je sprovedeno za potrebe ovog rada. Naime, na prigodnom uzorku od deset ispitanica poreklom iz islamske, rimokatoličke i pravoslavne tradicije pokazalo se da su dve osobe iz tradicionalnih oblika duhovnosti preuzele obrasce i duhovne prakse karakteristične za pokrete Novog doba. Razlog za to leži u činjenici da ih ovaj nekonvencionalni vid duhovnosti podstiče na bavljenje aktivizmom i pozitivno delovanje u društvu uopšte.

Terensko empirijsko iskustvo autorku ovog rada navodi na metodološki zaključak da bi za buduća istraživanja bilo korisno odmah i direktno reći o čemu se radi, kako bi ispitanice koje su duhovne dobile priliku da se o tome raspričaju, dok to ne bi uticalo na one koje to nisu, niti bi promenilo njihov stav. Lična i dubinska pitanja, za koja je potrebna introspekcija da bi se dali odgovori i koja otkrivaju više moralne postulate osobe, ne nose sa sobom mogućnosti uplitanja i instruisanja odgovora jer ispitanice u najvećem broju slučajeva imaju čvrsto izgrađen odnos prema pitanju duhovnosti. Za buduća istraživanja predložena forma odgovara onoj koju su sprovveli Zdravka Leutar, Ivan Leutar i Jelena Turčinović (2013, 221) istražujući duhovnost u socijalnom radu, gde se već u prvom pitanju skreće pažnja na religioznost i duhovnost. Sadašnje istraživanje fokusiralo se na indirektno istraživanje duhovnosti i kao takvo dalo značajan doprinos, utvrđujući pritom najmanji zajednički činilac duhovnosti u delatnostima aktivistkinja. Na taj način postavljena je odlična polazna osnova, budući da je rad nastao sa ciljem da se utvrdi postojanje i uticaj duhovnosti u aktivizmu. Sa te tačke gledišta, sprovedeno istraživanje, fokusirano na samu motivaciju ispitanica za bavljenje aktivizmom, itekako je opravdano. Kvalitativnom analizom obavljenih intervju došlo se do podataka koji doprinose jasnijem poimanju uloge duhovnosti u ekološkom aktivizmu žena. Potrebna su dalja i iscrpnija istraživanja na temu odnosa tradicije i duhovnosti, kako bi se ispitalo da li religioznost bazirana isključivo na obredima predstavlja deo duhovnosti, ili pak deo tradicije. Pored toga, opsežnije kvantitativno istraživanje, koje bi kao metodu koristilo anketu i čiji bi cilj bilo prezentovanje skale duhovnosti, značajno bi doprinelo daljim proučavanjima uloge duhovnosti kao faktora motivacije za bavljenje ekofeminizmom.

Ecofeminism and Spirituality – What Drives Us Forward?

Summary

The paper aims to explain the relationship between ecoactivism and spirituality. The research it is based upon includes ten interviews with female activists from Bosnia and Herzegovina engaging in environmental issues. Respondents routed in different backgrounds and traditions offered feedback indicating that different levels of spirituality may be a motivating factor for nature preservation and protection. Nature itself is threatened by the people's actions. Based on theory of ecofeminism, the research indicates respondents' high awareness of the subjugation of nature. Such awareness is apparent both among women activists and women in the local communities where they operate. The same urge for nature preservation characterizes representatives of different denominations and religious orientations and as such becomes a factor in their unification and joint action. The author concludes that women activists' motivation arising from their spirituality has a unique strength and potential for driving further action.

Key words: ecofeminism, spirituality, activism, Bosnia and Herzegovina, Islam, Orthodoxy, New Age

Literatura

- Ali, M. (2014). Integrating Islam and Ecofeminism: A Monotheistic Approach to Earth Crisis. *Body Memories: Goddesses of Nusantara, Rings of Fire and Narratives of Myth*, ed. D. Candraningrum, Salatiga: Yayasan Jurnal Perempuan Press. 105–18.
- Ammar, N. (2020). Are Islamic Thinking and Ecofeminism Possible? URL: <http://environment-ecology.com/religion-and-ecology/490-are-islamic-thinking-and-ecofeminism-possible.html/> (Posećeno 14.12.2022).
- Arbogast, M. (2002). A Feminist – Vegetarian Ethic: An Interview With Carol J. Adams, *Witness Magazine*, 95, no. 9 (September 2002), 10–13. URL: <https://caroljadams.com/a-feminist-vegetarian-ethic/> (Posećeno 14.12.2022).
- Avnery, O. (2016). Ruth and Esther: A journey through gender, ethnicity and identity. *Megilloth Studies: the Shape of Contemporary Scholarship*, ed. B. Embry, Sheffield: Sheffield Phoenix Press.
- Barkasy, T. G. (2019). *Living Creatures of Every Kind: An Ecofeminist Reading of Genesis 1–3*. University of South Florida. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8935&context=etd-/> (Posećeno 14.12.2022).
- Berger, P. L. (2001). Reflections on the sociology of religion today. *Sociology of religion*, 62(4), 443–454.
- Bešić, M. (2014). Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup. *Komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije, u: Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka*.
- Booth, A. L. (1999). Does the spirit move you? Environmental spirituality. *Environmental Values*, 89–105.
- Booth, A. L. & Jacobs, H. L. (1990). Ties that bind: Native American beliefs as a foundation for environmental consciousness. *Environmental Ethics*, 12 (1), 27–43.
- Cloete, N. (2021). Hamartology and ecology: An assessment of Aruna Gnanadason's contribution to the contemporary debate. *Pharos Journal of Theology*, 102 (30), 1–17.
- Coulter, D. L. (2014). Recognition of spirituality in health care: Personal and universal implications. In *Spirituality and intellectual disability: International perspectives on the effect of culture and religion on healing body, mind, and soul* (pp. 1–12). Routledge.

- Cvitković, I. (1996). *Sociologija religije*, Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta.
- Čaušević J., Gasal-Vražalica M. i Ilić B. (2021). Rod u civilnoj zaštiti: vodič za uključivanje rodno osjetljivih politika u strukturu i rad civilne zaštite u BiH. *Banja Luka: Helsinški parlament građana*.
- Demir, E. (2020). Feminističko participativno aktivističko istraživanje: vodič. *Tuzla: Front Slobode / Radnički univerzitet*.
- Galić, B. (2020). Novi identitet žene, u: *Ekofeminizam – između zelenih i ženskih studija*, ur. G. Đurđević, S. Marjanić, Zagreb: Durieux, 61–80.
- Goodall, J. (1999). *Reason for hope: a spiritual journey*. New York: Warner Books, ebook 26/828.
- Hiebert, T. (1996). *The Yahwist's Landscape: Nature and Religion in Early Israel*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Hopley, E. (1998). *Campaigning against Cruelty: The hundred year history of the British Union for the Abolition of Vivisection*, London: BUAV.
- Husanović, J, Arsenijević D. (2017). *Methodological framework: What happened and how do we work with this question*. Radnički univerzitet URL: <https://radnickiuniverzitet.org/kako-radimo-skupa/> (Posećeno 14.12.2022).
- Ivančić, T. (2007). Hagioterapija – model terapijske antropologije. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, (1), 7–18.
- Jukić, J. (1991). *Budućnost religije. Sveto u vremenu svjetovnosti*, Split: Matica Hrvatska.
- Klopotan, S. (2020), Identiteti feministkinje i aktivistkinje za prava životinja, u: *Ekofeminizam – između zelenih i ženskih studija*, ur. G. Đurđević, S. Marjanić, Zagreb: Durieux, 395–406.
- Kristić, A. (2012). Graditeljice mira. *Sarajevo: Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija, TPO*.
- Leutar, Z., Leutar, I. (2010). Religioznost i duhovnost u socijalnom radu. *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu*, 45 (1), 78–103.
- Leutar, Z., Leutar, I., Turčinović, J. (2013). Iskustvo socijalnih radnika o duhovnosti u socijalnom radu, *Ljetopis Socijalnog Rada*, 20 (2) 215–239.
- Maksimović, A. (2020). Odnos personalizovane religioznosti i političkog aktivizma kod građana Srbije. *Civitas*, 10 (02), 49–66.
- Mallory, C. (2010). The Spiritual is Political: Gender, Spirituality, and Essentialism in Forest Defense. *Journal for the Study of Religion, Nature & Culture*, 4 (1).
- Matanić, A. J. (1994). *Uvod u duhovnost*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Mercer, J. A. (2014). Practical Theological Approach to Ecofeminism: Story of Women, Faith, and Earth-Advocacy. *Body Memories: Goddesses of Nusantara, Rings of Fire and Narratives of Myth*, ed. D. Candraningrum, Salatiga: Yayasan Jurnal Perempuan Press. 91–101.
- Pearson, S. J. (2011). The Rights of the Defenseless. In *The Rights of the Defenseless*. University of Chicago Press.
- Pavlović, V. (2006). *Društveni pokreti i promene*, Beograd: Službeni glasnik.
- Popov-Momčinović, Z. (2012). Faith-based aktivizam: novi praktički okvir za promišljanje projekta „demitologizacije“, u: *Demitologizacija religijskih narativa na Balkanu. Uloga religija u (post) konfliktom društvu i procesima pomirenja na prostorima bivše Jugoslavije*, prir. N. Knežević, S. Sremac, G. Golubović, Novi Sad: Centar za istraživanje religije, politike i društva, 95–110.
- Ruether, R. R. (1996). Women Healing Earth: Third World Women on Ecology, Feminism, and Religion. Ecology and Justice. *Maryknoll, New York: Orbis Books*.
- Ruether, R. R. (2000). Ecofeminism: the challenge to theology. *Christianity and ecology: Seeking the well-being of Earth and humans*, 97–112.
- Shiva, V. (1989). Escaping from 'masculine time'. *Earthwatch*, (37), 4–5.
- Spahić Šiljak, Z. (2012). Propitivanje ženskih feminističkih i muslimanskih identiteta: Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. *Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu*.
- Spahić Šiljak, Z. (2015). Believers for Social Change: Bridging the Secular Religious Divide in Bosnia and Herzegovina. *International Relations and Diplomacy*, 3 (10).
URL: <https://doi.org/10.17265/2328-2134/2015.10.002/> (Posećeno 14.12.2022).
- Stone, A. (2004). Essentialism and Anti-Essentialism in Feminist Philosophy, *Journal of Moral Philosophy*, 1 (2) (2004) 145–153. URL: <https://doi.org/10.1177/174046810400100202/> (Posećeno 14.12.2022).
- Swarts, H. J. (2008). *Organizing Urban America. Secular and Faith-based Progressive Movements*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2008.
- Špehar, M. (2004). *U potrazi za duhovnim iskustvom*, Zagreb: Verbum.
- Tøllefsen, I. B. (2011). Ecofeminism, religion and nature in an Indian and global perspective. *Alternative Spirituality and Religion Review*, 2 (1), 89–95.

- Van Klinken, A. (2021). Wangari Maathai's Environmental Bible as an African Knowledge: Eco-spirituality, Christianity, and Decolonial Thought. *Eastern African Literary and Cultural Studies*, 1–20.
- Wan-Li, H. Environmental Protection as Religious Action: The Case of Taiwanese Buddhist Women, in: *Ecofeminism and Globalization. Exploring Culture, Context and Religion*, H. Eaton and L. A. Lorentzen (Eds.), Lanham and Oxford: Rowman & Littlefield publishers, 123–147.
- Warren, K. (1990). The Power and the Promise of Ecological Feminism. *Environmental Ethics* 12.3, 125–46.